

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ КІНЦЯ ІХ – КІНЦЯ ХІ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мателешко Ю. П. (Ужгород)

Політико-адміністративний устрій – це поділ території держави на складові частини (територіальні одиниці), відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади і управління. Необхідність такого поділу постає з потреби представництва вищої державної влади на окремих територіях, географічна віддаленість яких від політичного центру країни унеможливило безпосередню реалізацію функцій центральної влади. Найбільш близьким до „політико-адміністративного устрою” є термін „адміністративно-територіальний устрій” [16, 17-18; 18, 58; 39, 232].

Вивчення тих чи інших компонентів політико-адміністративного устрою Русі триває більше 150 років, проте на сьогодні не існує цілісного історіографічного аналізу поглядів дослідників на цей устрій. Тому і виникає потреба в такому аналізі. У даній статті здійснено спробу висвітлити найбільш загальні погляди науковців на політико-адміністративний лад Київської Русі, а також простежити деяку еволюцію цих поглядів.

Всіх дослідників, які зробили певний внесок у вивчення політико-адміністративного ладу Київської Русі, можна умовно розділити на три великі групи. До першої групи можна віднести представників російської та української дорадянської історіографії, до другої – представників радянської історіографії, а до третьої – сучасних українських та російських істориків. Ще одна група дослідників – зарубіжних – вивчала і вивчає Київську Русь досить фрагментарно (за деякими винятками). Хоча у межах кожної з трьох основних груп й існують різні школи та напрямки, проте більшість їх представників в цілому дотримувалися схожих поглядів, що максимально узгоджувалися з загальнодержавною ідеологією („офіційною історіографією”).

Більшість російських та українських дорадянських істориків дотримувалися думки, що основою політико-адміністративного устрою Київської Русі була князівська влада, яка з'єднувала воедино різні частини держави. Причому сама ця влада була зорганізована за родовим принципом. Так вважали, зокрема, М.М.Карамзін [15: 88, 155], М.Д.Затиркевич [9, 192-193], С.М.Соловйов [35, 3], В.О.Ключевський [17, 164], Д.І.Пловайський

[10, 148], М.В.Довнар-Запольський [8: 248, 251-253], Г.М.Шмельов [44, 203-204], М.С.Грушевський [7, 48]. На думку В.О.Ключевського та Г.М.Шмельова, влада великого князя не надавала Руській землі характеру політичної федерації, союзної держави. Це була федерація не політична, а генеалогічна. Зв'язки, які з'єднували її частини в одне ціле, були не політичні, а племінні, економічні, соціальні та церковно-моральні [17, 191-192; 44, 203-204].

Але не всі дорадянські історики надавали такого великого значення князівській владі в управлінні державою. Будучи прихильником народного начала, М.І.Костомаров вважав, що народне життя йшло своїм шляхом незалежно від того, чи був з'єднаний або роз'єднаний край адміністративно: міцність і вплив адміністративних відносин міг бути дієвим тільки тоді, коли він зливався з народними початками. Хоча повною мірою „народные побуждения” почали проявляти себе лише з XII ст. [20, 127-128]. В.І.Сергеєвич взагалі відмовився від поняття „єдина держава” для Київської Русі, вважаючи, що там було багато одночасно існуючих невеликих держав, суверенні права яких обмежувались договорами. В них існувала змішана форма правління, в якій були присутні два елементи: монархічний в особі князя і демократичний в особі віча [33; 34, 1-3]. І.Д.Беляєв виділив три типи форм правління на Русі: 1. Новгород, де верховна влада належала вічу; 2. Київ, де князь мав більше повноважень, ніж в Новгороді; 3. Слов'янські землі, які не визнавали владу київського князя і де існували старі порядки з вічем та племінними князями [2, 17]. За М.Ф.Владимирським-Будановим, основу Руської держави становили не князівські (як у С.М.Соловйова) і не племінні (як у М.І.Костомарова) відносини, а відносини територіальні. Кожна земля складалася зі старшого міста та підпорядкованих йому пригородів і волостей [5, 5-26]. Як вважав М.Рожков, на Русі верхи знаходились в економічній залежності від смердів, яка призводила і до політичного підпорядкування, що виражалось у домінуванні віча [30, 22-23].

Якщо говорити про радянських дослідників, то більшість з них (за деякими винятками) вважали Руську державу ранньофеодальною монархією, на чолі якої

стояв князь (князі), що ділив владу з феодалами-землевласниками та здійснював її в їх же інтересах. Політико-територіальна організація Київської Русі відповідала ієрархічній структурі панівного класу. Ця держава являла собою сукупність феодальних сеньйорій (земель-князівств), де відносини між центральною та місцевими владами базувалися на сюзеренітеті-васалітеті (в силу цього і зв'язок між центром та місцями був німецьким). Отже, політико-адміністративний устрій Руської держави був ніби надбудовою над тими феодально-класовими відносинами, які й лежали в її основі. До основних репрезентантів цих думок належали С.В.Юшков [45, 145], Б.Д.Греков [6: 381, 441], А.М.Насонов [24: 27, 220], Л.В.Черепнін [43, 358-361], В.Д.Королюк [19, 24], Б.О.Рибаков [31, 286], В.Т.Пашуто [25, 12], О.М.Рапов [27, 232-233], В.М.Ричка [32, 85-86], М.Ф.Котляр [21, 10], В.А.Рогов [29: 52, 55] та ін. Теза про Русь як ранньофеодальну монархію була закріплена і в багатотомних виданнях: „Истории СССР...” (1966 р.) [13, 477] та „Історії Української РСР” (1977 р.) [14, 277].

Серед радянських істориків, погляди яких на державний лад Русі були іншими, слід виділити М.М.Покровського та І.Я.Фроянова.

М.М.Покровський відстоював тезу про „федеративний” і „республіканський” характер давньоруського державного устрою. „Велике княжіння” князя Олега було тимчасовим з'єднанням в руках однієї особи влади над багатьма самостійними політичними одиницями; пізніше подібне об'єднання відбулося за Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Нічого іншого, як гадав історик, за таких економічних обставин і не могло бути. Руські міста не були ринками в сучасному значенні цього слова і не могли економічно централізувати навколишню країну навколо себе [26, 73].

Альтернативу традиційним поглядам радянських істориків на політичний лад Київської Русі запропонував І.Я.Фроянов. На основі записів „Повісті минулих літ” дослідник прийшов до висновку, що міста Русі являли собою самостійні суспільні союзи, де князівська влада була не всезагальною, а лише однією з пружин соціально-політичного механізму [41, 227]. Головні руські міста XI ст. (і раніше) виступали в першу чергу як державні осередки, які стояли на чолі земель – міських волостей-держав [42, 40]. Верховним органом влади в цих державах було віче, однією з головних функцій якого було заміщення княжих столів [42, 60]. В цілому, як

вважав історик, городські волості являли собою союз общин на чолі з торгово-ремісничою общиною головного міста [41, 243].

Теорія міст-держав І.Я.Фроянова невдовзі була піддана жорсткій критиці. Так, М.Ф.Котляр вважав, що І.Я.Фроянов відійшов від матеріалістичного погляду на соціальну сутність давньоруського міста [22, 85]. Особливо лєнінградському історикю дорікали за віче, яке, як вважали більшість радянських істориків, було не демократичним, а вузьокласовим органом [22, 89]. В.М.Ричка відкинув визначення І.Я.Фрояновим „городових” волостей як “міст-держав”, так як залучені автором матеріали взяті поза системою економічних відносин і соціально-політичної структури середньовічного феодального суспільства [32, 82]. П.П.Толочко зауважував, що виникнення міст в другій половині XI – початку XIII ст. визначалося не общинним, а феодальним розвитком країни [37, 76].

Характерною рисою сучасних досліджень став відхід від радянсько-марксистських уявлень про державу і владу, натомість важливе місце зайняв аналіз сприймань людьми тієї епохи цих інститутів. Цим в деякій мірі реабілітуються погляди домарксистських істориків на князівську владу, в основі якої лежать родинні (родові, сімейні) начала. Культурно-антропологічний аналіз уявлень про державу та владу здійснив О.П.Толочко. Він вважає, що держава Русь є формою співжиття однієї родини, яка є й історичним власником цієї держави, й емпіричним її уособленням, і, що найголовніше, ідеальною формою буття цієї держави. Щодо форми держави, то, враховуючи уявлення про неї як про нероздільне тіло, Русь X-XIII ст. науковець називає „корпорацією” [36, 30-34]. За Н.Яковенко, тип ранньої руської державності можна визначити як патримонію, тобто устрій, за якого влада панівного роду та підпорядкована їй територія вважалися нерозривно поєднаними: право на владу мав кожний член роду, а після смерті чергового правителя територія розподілялася між його синами як співучасниками володарювання. Цю стадію розвитку держави називають „тілом братів”; на зрілішому щаблі воно переростає у сеньйорат – зверхність старшого з братів, іще далі в монархію – владу однієї особи [46, 52-53].

Для сучасного періоду розвитку науки характерна еволюція в зміні поглядів деяких

колишніх радянських істориків щодо Руської держави в цілому та князівської влади зокрема. Так, за В.М.Ричкою, уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як „відносно єдину ранньофеодальну державу” є рудиментом багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки з її одностороннім розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів [28, 140]. П.П.Толочко вважає, що основою державного порядку на Русі була система династичних зв'язків, яка не виробила чіткої юридичної норми успадкування престолу [38, 205].

На думку С.Д.Федаки, Київська Русь була нестійкою єдністю. Розкидана на широких теренах, вона мала значні анклавні, на які не поширювалася державна влада. На інші частини вона могла поширюватися номінально чи нерегулярно [40, 39]. Дослідник вважає, що єдиної міцної Київської імперії не було ніколи. Це завжди був конгломерат дуже різних князівств з цілком різним характером зв'язків між ними. А все ж даний конгломерат в основних рисах відповідав традиційним визначенням імперії як „наддержавного утвору, засобом існування якого є всебічна агресія”, або як „складного державного утворення штучного (механічного) типу, яке утримується в єдності переважно силою” [40, 291].

Сім періодів в еволюції адміністративно-територіального устрою в Україні виділила Я.В.Верменич. Перший період пов'язаний з переходом від архаїчної родоплемінної організації до впорядкованої системи адміністративного управління у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві. На думку дослідниці, система адміністративного управління у Київській Русі генетично виросла з родоплемінної системи і військово-десятичної організації, але була істотно скоригована розвитком міського самоврядування і зміцненням спадкових князівських династій, регламентацією правових відносин [4, 129].

Але, незважаючи на спроби по-новому висвітлити деякі аспекти політичної історії, уявлення про державний та адміністративно-територіальний устрій Русі в сучасній історіографії майже не змінилися. Найбільш це помітно в працях загального характеру (підручники, посібники тощо), які „рясніють” радянським схематизмом. Зокрема, В.Коцур і А.Коцур розглядають Київську державу (до 1132 р.) згідно відомої формули як „ранньофеодальну монархію з елементами

федералізму” [23, 32]. Схожої думки дотримуються О.Бойко [3, 64-66], автори курсів історії держави і права України [11, 54; 12, 58], а також укладачі сучасного довідника з історії України [1, 10-11].

Зростання інтересу до історії Київської Русі серед західних дослідників (особливо німецьких) спостерігається під час та після Другої світової війни. Західні медієвісти досить скептично поставилися до Київської Русі як держави. Німецький історик О.Хітце вважав Русь рихлим поєднанням малих східнослов'янських племінних держав, яке було скріплене й організоване північногерманськими вікінгами і перетворене на певну хитку конфедерацію [50, 98-99]. Є.Претт вважала, що оскільки контроль з боку центральної влади над буйною Руссю був короткочасним, а війни між князями – численними, не можна виділяти період IX – початку XII ст. як відносно єдиної держави [52, 19]. За О.Лембергом, київська імперія являла собою дуже рихлу структуру держав, які ворогували поміж собою [51, 47]. Г.Раух вважав Руську державу такою федерацією, „яка скріплена однією династичною скобою” [53, 21]. На думку Дж.Кларксона, в київський період не було часу, коли б існувала держава, оскільки кожен князь прагнув підкорити собі настільки обширну територію, яку він тільки міг тримати під своїм воєнним контролем [47: 30, 32]. М.Флоринський вважав Київську Русь „дуже рихлою федерацією міст-держав” [48, 8]. Крім заперечення (в тій чи іншій мірі) держави, деякі західні дослідники висловлювали сумнів щодо існування на Русі феодалізму та сюзеренно-васальних зв'язків [49: 242, 248-250; 54, 70-71].

Таким чином, найбільш вагомий внесок у дослідження політико-адміністративного устрою Київської Русі зробили російські і українські дорадянські та радянські історики. Хоча у межах кожної з цих груп дослідників й існували різні школи та напрямки, проте більшість їх представників в цілому дотримувалися поглядів, наближених до „офіційної історіографії”. Основною з'єднуючою силою цього устрою вони вважали князівську владу, але якщо перші гадали, що вона була зорганізована за родовим принципом, то другі – за феодально-класовим. Напрямки, що виникали на протигагу цим концепціям, в основному базувалися на применшенні ролі князя та перебільшенні ваги народного, вічового, начала в управлінні державою. Сучасними науковцями досліджуються деякі окремі сегменти

політико-адміністративного ладу, робляться спроби висвітлити державний устрій Русі у світлі модерної історіографії. Що стосується досліджень зарубіжних істориків, то вони носять досить фрагментарний характер (за

деякими винятками). В цілому, теперішні загальні уявлення про політико-адміністративну систему Русі знаходяться на рівні поглядів радянських та дорадянських дослідників.

1. Адміністративно-територіальний устрій України // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 10-18.
2. Беляев И.Д. Судьбы земщины и выборного начала на Руси // ЧОИДР. – 1905. – Кн. 4. – С. 1-136.
3. Бойко О.Д. Історія України. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с.
4. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 114-145.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Изд. 7. – СПб-К., 1915. – 715 с.
6. Греков Б. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 671 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1992 – Т.2. – 640 с.
8. Довнар-Запольський М. Князь, его дума и администрация // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.Б. Довнар-Запольскаго. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т.1. – С. 248-268.
9. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование Русского Государства в домонгольский период. Главы IV-VIII // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 2. – С. 107-306.
10. Иловайский Д. Княжий период Украины-Руси (до смерти Володимира Мономаха). – Тернополь, 1886. – Т.1. – 222 с.
11. Історія держави і права України / За ред. А.С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
12. Історія держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – Т. 1. – 656 с.
13. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 т. – М.: Наука, 1966. – Т.1. – 720 с.
14. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.1, кн.1. – 444 с.
15. Карамзин Н.М. История Государства Российского: В XII т., 3 кн. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2004. – Кн. 1. – Т. I-IV. – 668 с.
16. Клименко О.В. Адміністративно-територіальний устрій // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 17-18.
17. Ключевский В. Русская история: Полный курс лекций. – Мн.: Харвест, 2003. – Т.1. – 592 с.
18. Корнієнко М.І. Адміністративно-територіальний устрій України // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т.1: А-Г. – С. 58-59.
19. Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха Средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – М.: Наука, 1972. – С.7-28.
20. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // УІЖ. – 1993. – №10. – С. 121-132.
21. Котляр Н.Ф. Роль и значение Киева в историческом развитии восточных славян // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв.: Сб. статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 5-24.
22. Котляр Н.Ф. Города и генезис феодализма на Руси // ВІ. – 1986. – № 12. – С. 74-90.
23. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
24. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – 262 с.
25. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
26. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен: В 4-х т. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – Т.1. – 272 с.
27. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 264 с.
28. Ричка В.М. Княгиня Ольга. – К.: Видав. Дім „Альтернативи”, 2004. – 336 с.
29. Рогов В.А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // Древняя Русь. Проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 51-75.

30. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории (Краткий очерк экономической истории России). – Изд. 4-е. – Петроград: Книгоиздательство В.С. Клестова, 1919. – 128 с.
31. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 592 с.
32. Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.
33. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – М., 1867. – 414 с.
34. Сергеевич В.И. Русские юридические древности: В 2 т. – Изд. 2-е. – СПб., 1900. – Т.1. – 315 с.
35. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрика дома. – М.: ООО „Издательство Астрель”; ООО „Издательство АСТ”, 2003. – 445 с.
36. Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. – К., 1994. – 38 с.
37. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
38. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: АртЕк, 1996. – 216 с.
39. Фарберов Н.П. Административно-территориальное устройство // Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Т.1. – С. 232.
40. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – 340 с.
41. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256 с.
42. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
43. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. // Исторические записки. – 1972. – Т. 89. – С. 353-408.
44. Шмелев Г.Н. Междукняжеские отношения: I. Порядок распределения земель между князьями // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т.1. – С. 193-204.
45. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1939. – 210 с.
46. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
47. Clarkson J. A history of Russia. – New York, 1961. – 857 p.
48. Florinsey M. Russia // A History and an Interpretation. – 1953. – V. 1. – P. 7-38.
49. Hellmann M. Probleme des Feudalismus in Russland // Studien zum mittelalterlichen Lehenswesen. – Konstanz, 1960. – S. 238-250.
50. Hitze O. Staat und Verfassung. – Leipzig, 1941. – 355 s.
51. Lemberg E. Osterope und Sowjetunion. – Linz, 1950. – 316 s.
52. Pratt H., Moore H. Russia. A short history. – New York, 1947. – 278 p.
53. Rauch G. Russland. Staatliche Einheit und nationale Vielfalt. – München, 1953. – 337 s.
54. Stökl G. Russische Geschichte. – Stuttgart, 1962. – 412 s.

SUMMARY

THE POLITICAL-ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE KIEVAN RUS' FROM THE END 9th – TO THE END 11th CENTURY: HISTORIOGRAPHY ANALYSIS

Yuriy Mateleshko (Uzhgorod)

In article the author has come to the conclusion, that the present general representations about the political-administrative system of the Kievan Rus' are at a level of sights Soviet and before Soviet researchers. The majority of them adhered to sights approached to the "official historiography". As the basic connecting force of this device they considered authority of the prinse, but if first thought, that she was organized by a patrimonial principle, second – on feudal-class. Directions, which arose as opposed to these concepts, basically were based on underestimation of a role of prince and exaggeration of weight of a people in government.